

О. Є. Черненко

АРХЕОЛОГІЗОВАНІ СЛІДИ ОРНИХ ЗНАРЯДДЬ НА ТЕРИТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

Стаття присвячена розгляду залишків оранки, виявлених під час археологічних досліджень Чернігова (територія фортеці-дитинця та т. зв. Окольного граду) у 1986, 2005—2006 і 2010 рр.; обґрунтовується її датування часом не раніше Х ст. та висловлюються припущення щодо типів використаних орних знарядь.

Ключові слова: Чернігів, середньовічне орне поле, Х сторіччя, Давня Русь.

Сліди роботи давніх орних знарядь достатньо рідко вдається зафіксувати під час археологічних досліджень. Це обумовлено тим, що подібні сліди швидко руйнувались під впливом природних чинників. Вони зберігаються, як правило, під насипами курганів та валами городищ за умови, що ті достатньо швидко перекривали ділянку колишнього поля (Єремеев 2019, с. 329, 345, 347; Губайдулін 2018, с. 301, 302; Самойлов 2003; 2013; Макаров та ін. 2014). Оскільки і могильники, і городища, найчастіше виникали за межами аграрних ландшафтів, це відбувалось не так часто. Закономірно, що на сьогодні на території Лівобережного Подніпров'я відомо лише кілька подібних випадків: в уроч. Прорва поблизу Трубчевська (Брянська обл., РФ), поблизу поселення Автуничі (Чернігівська обл., Україна) та на території стародавнього Чернігова.

В уроч. Прорва сліди давньої оранки були виявлені на ділянці зруйнованого могильника. На підставі знахідок фрагментів ліпних посудин роменської археологічної культури у шарі оранки, її було датовано кінцем I тис. н. е. (Падин 1969, с. 215). Свідчення існування орного «поля» у ресурсній зоні давнь-

оруського поселення Автуничі виявили під час шурфовки на рівні материка у вигляді борозн які, згідно висновкам дослідників, залишив по собі вузьколопатеви наральник (Моця, Томашевский 1967, с. 28—42).

На території Чернігова сліди давньої оранки вперше зафіксував В. Коваленко у 1986 р. під час розкопок колишньої земляної фортеці-дитинця (сучасне уроч. Вал; рис. 1: 1; 2: 1), у північній частині її майданчика (з боку р. Стрижень, в зоні відбудови споруди Дворянських зібрань). На думку дослідника, це були сліди обробки ґрунту вузьколопатеви наральником (1990, с. 18). Аналогічні сліди були виявлені у 2005—2006 рр. О. Черненко та А. Казаковим (рис. 1: 1; 2: 4; 3—5) на ділянці, прилеглій з південного заходу до розкопів 1986 р. (2005, с. 10; 2006а, с. 13—14; 2006б, с. 12; 2006с, с. 5—6). У 2010 р. рештки оранки були зафіксовані О. Черненко та А. Казаковим в ході досліджень на території т. зв. Окольного граду (рис. 1: 2; Черненко, Казаков 2010, с. 7, 8, 13).

Найвиразніші сліди давнього поля вдалось виявити під час робіт 2005—2006 рр. (рис. 2: 4; 3—5). Дослідження здійснювались у зоні відновлення будівлі Дворянських зібрань середини ХІХ ст., зруйнованої у 1941 р. Розкопи охопили внутрішню частину давнього нівельованого фортечного валу (на ширину до 7 м) на відрізьку 50 м (розкоп 1) та прилегло до нього ділянку майданчика фортеці завширшки 35 м (розкопи 2—4). Загальна досліджена площа складала 2100 м². Відкладення домонгольського часу потужністю від 0,5 до 2 м збереглись в проміжках між стрічками фундаментів Дворянських зібрань та вздовж їх зовнішнього периметру.

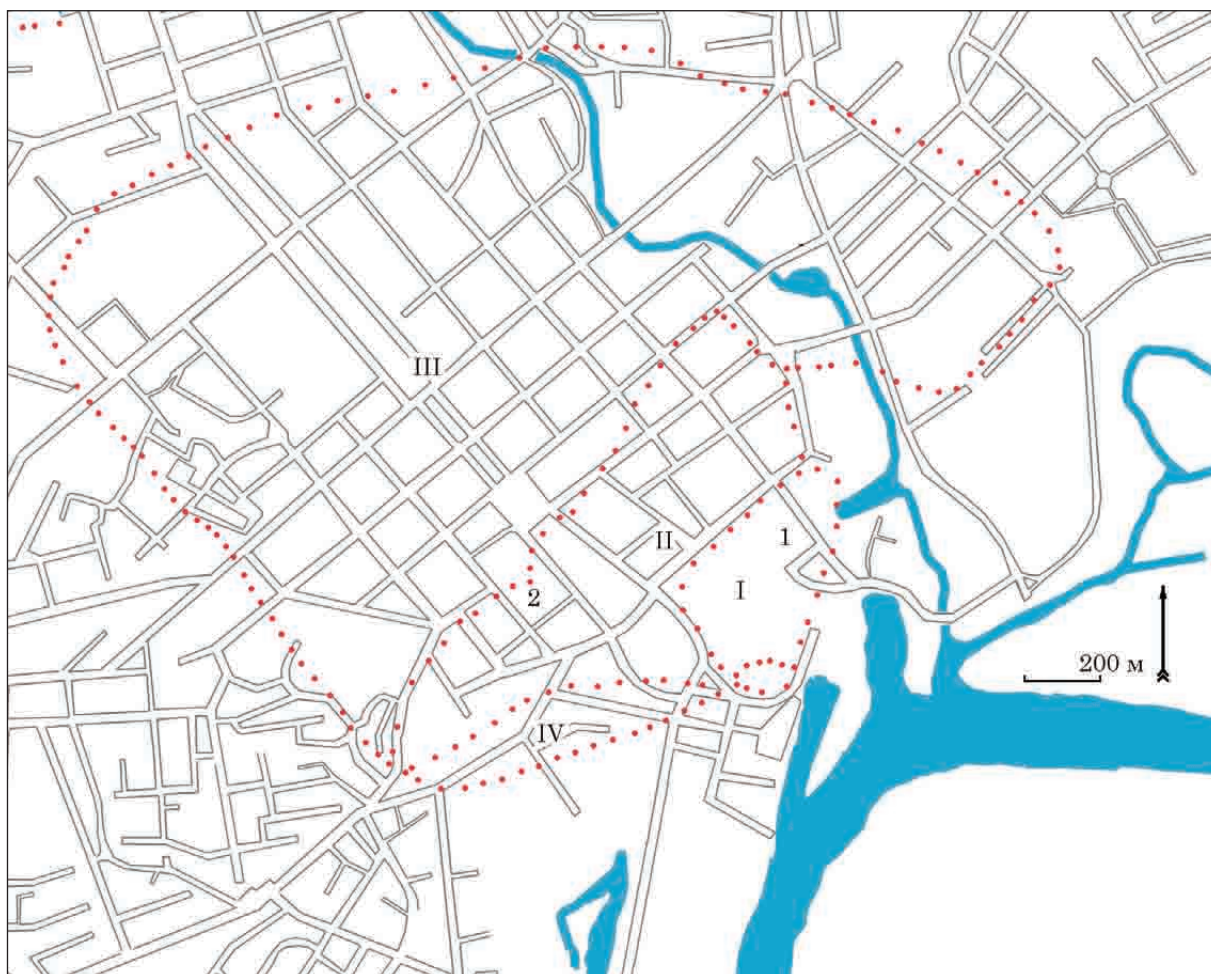

Рис. 1. План центральної частини сучасного Чернігова з позначенням районів давньоруського (X—XIII ст.) міста (за: Ситий 2013, з уточненнями автора): I — фортеця-дигинець (урочище Вал); II — Окольний град; III — Передгороддя; IV — Подол; 1, 2 — ділянки давньої оранки

Сліди оранки простежувались у материк та передматерик на окремих ділянках, розмежованих фундаментами XIX ст. та перекопами, пов'язаними із забудовою фортеці X—XVIII ст. Загалом такі сліди вдалось виявити на площі до 1500 м² (і під насипом валу, і на прилеглих до нього ділянках). Візуальні характеристики дозволяють припустити їх спільне походження та приналежність одному умовному полю або полям, що існували синхронно або в наближені проміжки часу. В усіх випадках сліди роботи сільськогосподарських знарядь представлені довгими (до 10 м), вузькими (в середньому 2 см) достатньо глибокими (5—10 см) борознами, підтрикутними в перетині (залишеними загостреним знаряддям), заповнені слабогумусованим світло-сірим супіском з окремими вугликами (рис. 3—5). Лінії борозн проходили в двох напрямках: північ—південь і захід—схід (інколи з незначними відхиленнями). Вони перехрещувалися під прямим кутом, утворюючи густу сітку. Більшість борозн були здвоєними, з внутрішньою відстанню близько 20 см. Загальний напрямок їх «сітки» відповідав

природному ухилу площадки фортеці в бік р. Стрижень.

Ступінь збереженості слідів оранки на окремих, розмежованих фундаментами XIX ст. та перекопами ділянках, виявилася різною: від щільної сітки на рівні похованого ґрунту до уривчастих, мало помітних слідів на рівні материка (рис. 3; 4). Там, де вони збереглися краще, можна було визначити до трьох «сіток» борозн, накладених одна на одну, та широкі (10—15 см і більше) смуги, утворені послідовно прокладеними в одному напрямку борознами. Такий їх характер свідчив, що оранка здійснювалась хрестоподібно («хрест-навхрест») та неодноразово, скоріш за все — більше трьох сезонів (після трьох сезонів наступні сліди не зберігаються).

Враховуючи сказане, припустимо, що тут мало місце підсічне землеробство у вигляді «підсіка з оранкою» (оранка на ділянці, вивільненій з-під лісу за допомогою вогню) або «лісовий перелог» (Громов 1958; Конечкий 1989, с. 10). Цю систему землеробства вважають перехідною до традиційного орного, коли відбувається поступове перетворен-

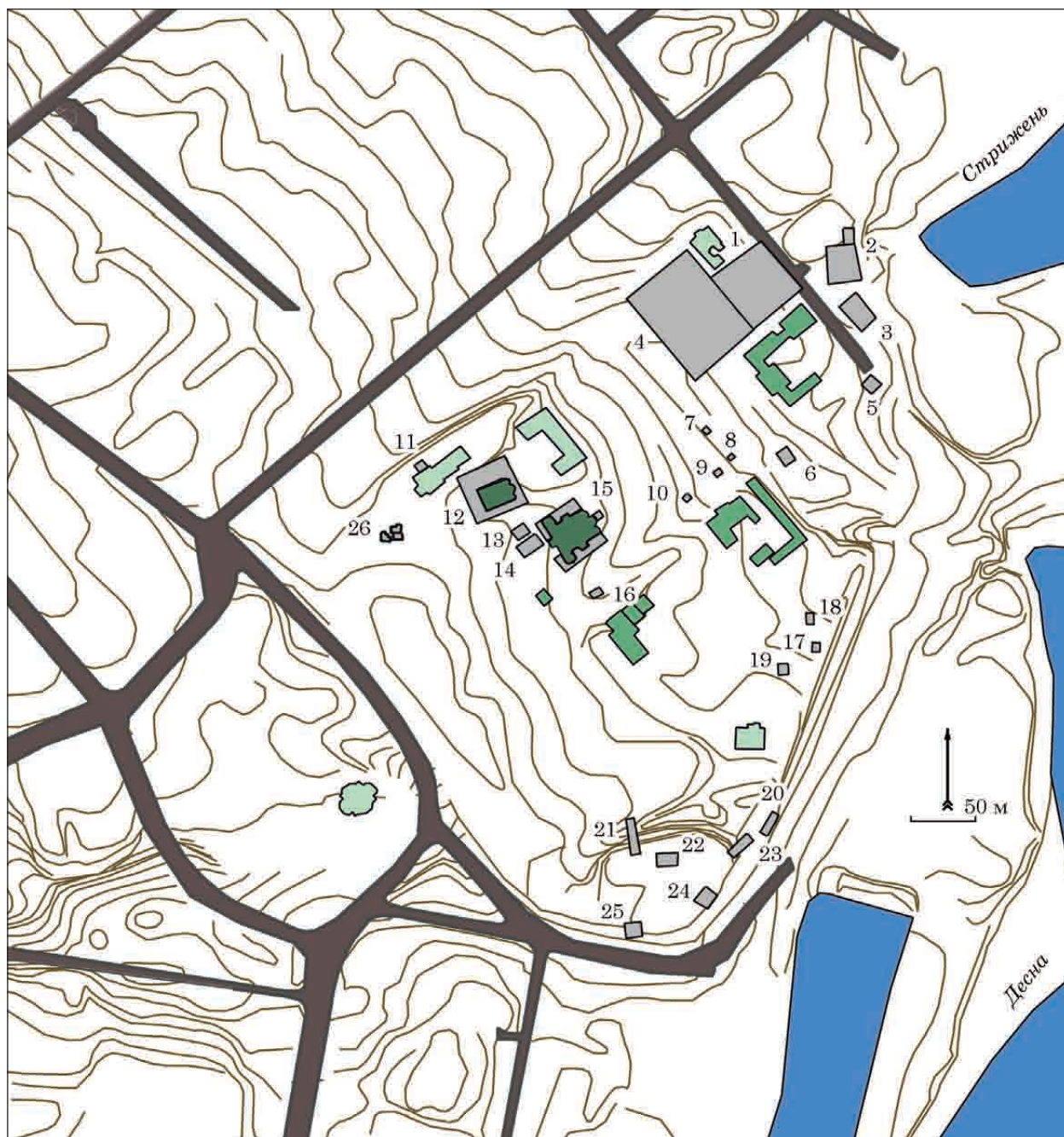

Рис. 2. Схема розміщення археологічних розкопок на території Чернігівської фортеці-дитинця (ур. Вал), розкопки: 1 — 1985—1986 рр., зона відновлення споруди Дворянських зібрань; 2 — 1946 р., на краю тераси р. Стрижень; 3 — 2007—2008 рр., на краю тераси р. Стрижень; 4 — 2005—2006 рр., у зоні відновлення споруди Дворянських зібрань; 5, 6 — 1951 р.; 7—10 — 1947 р., «на схід від апсиди Спасо-Преображенського собору»; 11 — 2008 р., у споруди Колегіуму; 12 — 1948—1953 рр., навколо Борисоглібського собору; 13 — 1950, 1951 рр., «із залишками однокамерного терему»; 14 — 1951, 1953 рр. «із залишками воріт»; 15 — 1923—2014 рр., навколо Спасо-Преображенського собору; 16 — шурф 1984 р.; 17—19 — 2015—2016 рр., «на краю тераси р. Десна»; 20 — 1994 р. «поблизу Верхнього замку»; 21 — 1986 р.; 22 — 1947 р., «на Верхньому Замку»; 23 — 1991 р., «на Верхньому Замку»; 24 — 1989 р., «на Верхньому Замку»; 25 — 1990 р., «На Верхньому замку»; 26 — 2016—2019 рр., «на території Борисоглібського монастиря» (1, 16 — В. Коваленко; 2 — Б. Рибаків; 3, 4, 11 — О. Черненко та А. Казаков; 5—10, 22 — В. Богусевич; 12 — М. Холостенко; 13, 14 — М. Холостенко та В. Богусевич; 15 — М. Макаренко, М. Холостенко, А. Карнабеда, О. Черненко; 17—19, 26 — О. Черненко; 20, 23, 25 — І. Ігнатенко та В. Коваленко; 21 — Г. Кузнецов; 24 — П. Гребень та В. Коваленко)

ня підсіки в поле тривалого використання. На території Полісся (у тому числі на Чернігівському Поліссі) її практикували з I тис. н. е. (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 254—255) до XIX ст. (Петров 1968, с. 207—208).

Функціонування «чернігівського» орного поля слід датувати часом, що безпосередньо передував формуванню поселенського культурного шару. Як уже зазначено, без консервації (перекриття протягом кількох сезонів

Рис. 3. Сліди оранки, розкоп 1, 2006 р.

Рис. 4. Сліди оранки, розкоп 2, 2006 р.

Рис. 5. Сліди оранки, розкоп 3, 2006 р.

пізнішими нашаруваннями), сліди оранки швидко руйнуються під впливом дії природних факторів.

В. Коваленко пов'язував сліди оранки на території чернігівської фортеці з існуванням поруч колочинсько-роменського поселення VII—VIII ст., яке, на його думку, передувало виникненню середньовічного міста (1990, с. 18). Він вважав, що внаслідок еволюції цього поселення у VIII ст. на Верхньому Замку (укріплена площадка в південній частині фортеці-дитинця, відома також як «Цитадель», «Перший замок Черкаський») виникло волинцевсько-роменське, тобто сіверянське городище. Ця агломерація, згідно запропонованої В. Коваленком моделі, наприкінці IX ст. трансформувалась у середньовічне місто (1988, с. 22—33; 1990, с. 23—26; 2007, с. 22—23). Підставою для формулювання такої гіпотези послугували знахідки кераміки колочинської культури у північно-західній частині фортеці-дитинця в 1984—1985 рр. (Коваленко 1988, с. 23). Надалі всі виявлені на території Валу знахідки ліпної кераміки В. Коваленко розглядав як відкладені у VII—IX ст. або як перевідкладені зі зруйнованих об'єктів цього часу. На підставі реєстрації відомостей щодо місцев-

находження фрагментів ліпної кераміки було укладено схему поширення культурного шару VII—IX ст. в межах центральної частини Чернігова. Цей шар, згідно запропонованої схеми, поширювався на площу не менш ніж 300—350 × 150 м вздовж краю тераси р. Десна, у тому числі на ту ділянку, де були сліди давнього поля (Коваленко 1988, с. 24—25). Утім до сьогодні, не зважаючи на багаторічні інтенсивні дослідження (рис. 2), колочинський або ж волинцевсько-роменський горизонт на території чернігівської фортеці-дитинця так і не був виокремлений. Не було знайдено і вузькодатованих речей VII (VIII) — IX ст. Спроби пояснити це поганою збереженістю найдавніших культурних нашарувань Дитинця (Коваленко 1990, с. 17; Сытый 2016, с. 24) навряд чи виправдані. Безумовно це питання заслуговує окремого розгляду та виходить за межі проблематики цієї статті. Утім, починаючи з перших професійних розкопок чернігівської фортеці, які здійснив М. Макаренко в 1923 р. (рис. 2: 15; Макаренко 1929, с. 25), дослідники неодноразово відзначали горизонт «початкового» чернігівського поселення (гумусований супісок, насичений горілими рештками) на тих ділянках, що не зазнали активної забу-

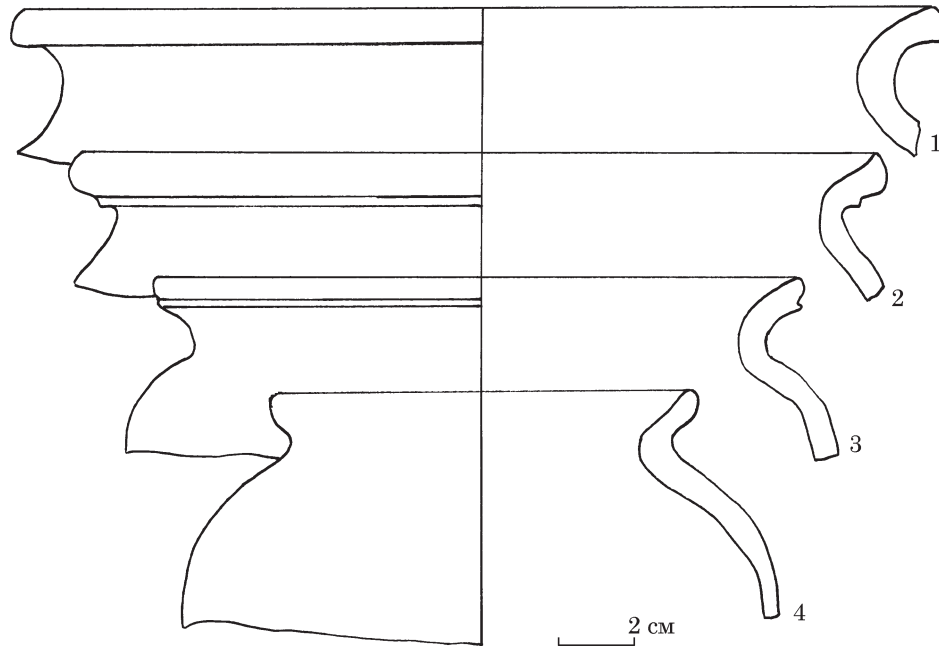

Рис. 6. Гончарна кераміка з горизонту середини X — початку XI ст.

дови, перш за все, — навколо Спасо-Преображенського і Борисоглібського соборів і під залишками валів.

На ділянці, дослідженій у 2005—2006 рр., найдавніший поселенський горизонт зберігся достатньо добре. Він перекривав орне поле та передував будівництву оборонних споруд. Спочатку цей горизонт автори досліджень датували IX—X ст. (Казаков, Черненко 2007, с. 119—121). Це датування спиралось, перш за все, на знахідки уламків ліпного керамічного посуду роменської археологічної культури і товстостінних, дещо асиметричних, з недбало обробленою поверхнею гончарних горщиків, край яких був округленим або зрізаним (рис. 6: 1, 4). За матеріалами досліджень Правобережного Подніпров'я, подібні форми (так звані «доманжетні») прийнято вважати ранньогончарними та датувати IX — початком X ст. (Кучера 1986; Толочко 1981; Петрашенко 1992). Утім в горизонті, котрий перекривав оранку, такі форми посудин склали дуже незначний процент, так само, як і знахідки фрагментів ліпної роменської кераміки (не більше 0,1 % від загальної кількості виявлених керамічних матеріалів). Переважна ж більшість форм належить до тих типів, які вважають характерними для другої половини X — початку XI ст. Це горщики з так званим «манжетоподібним» вінцем (рис. 6: 2, 3). Вони були присутні і в заповненні найраніших об'єктів, що прорізали оранку — ямах-смолокурнях (рис. 8) і господарських ямах. Там само було знайдено пряслиця з пірофілітового сланцю (рис. 7), появу яких у Подесенні прийнято датувати часом не раніше середини X ст. (Веремейчик 2007). Окрім цього, з указаних об'єктів

походить цілий ряд речей, які можуть бути датовані в межах X—XI ст.: кубічні замки та ключі до них, однобічні, скріплені бронзовими штифтами багаточасні гребні, рублений бісер тощо (Черненко, Казаков 2005; 2006а, 2006б, 2006с).

У цьому зв'язку можна згадати, що на думку І. Русанової (1973, с. 19) та І. Сарачева (2000, с. 323), поширення гончарної кераміки на території Північного Лівобережжя відбулось не раніше X ст. Слід також указати, що поєднання знахідок роменської ліпної, давньоруської гончарної кераміки з доманжетним та манжетоподібним вінцем у цілому властиво пам'яткам Подесення середини X — початку XI ст. Таке поєднання (приблизно у тій же пропорції, що й у розкопах 2005—2006 рр.), добре простежується, наприклад, за матеріалами датованих комплексів Новгород-Сіверського (Григорьев 2000, с. 41; Сарачев 2000, с. 232—234; Кравченко 2017). Таким чином, зафіксований у розкопах 2005—2006 рр. найдавніший горизонт чернігівського поселення можна досить впевнено датувати часом не раніше середини X ст. і, за відсутності надійніших хроноіндикаторів, датувати досить широко: серединою X — початком XI ст. Відповідно слід датувати і виникнення оранки, що передувала поселенню.

Як уже було вказано, сліди роботи орних знарядь швидко зникають під впливом природних чинників. Вони зберігаються лише за умови достатньо швидкої їх консервації валами городищ, насипами курганів тощо. У цьому ж випадку, як виняток, — шаром поселення і лише потім, частково, конструкціями валу. Тобто, можна визначити, що поле,

ділянка якого була досліджена у 2005—2006 рр. на території чернігівської фортеці було зорано близько середини X ст.

На окрему увагу заслуговує питання щодо орного знаряддя, використаного на чернігівському полі. Важливість цього питання обумовлена тим, що знахідки орних знарядь X — початку XI ст. у Чернігові на сьогодні не відомі. Найбільш наближені територіально й хронологічно знахідки таких знарядь походять з Шестовицького археологічного комплексу, опубліковані Л. Ситою (Сита 2003; 2005, с. 25—26, 28, 32). Це наральник та чересло з культурного шару початку XI ст. подолу городища Коровель. Наральник належить до типу I B4 за Ю. Красновим, ототожнюється з робочим наконечником однозубих рал які використовувались, як правило, для першої оранки (1987, с. 43, 105). Натомість, параметри чернігівської оранки можуть свідчити про використання двозубого знаряддя. Виходячи з аналогій зі слідами орних знарядь, виявленими на території Північно-Західної Русі, можна припустити, що для оранки тут використовували двозубу соху. Саме так інтерпретував аналогічні здвоені сліди оранки початку XI ст. у Старій Русі В. Самойлов (2003; 2013, с. 104—106). Як зазначено в статті В. Мурашової і В. Нефьодова, нині це найвагоміший доказ раннього (кінець

Рис. 7. Пряслиця з пірофіліту з горизонту середини X — початку XI ст.

Рис. 8. Яма-смолокурня, розкоп 1, 2006 р.

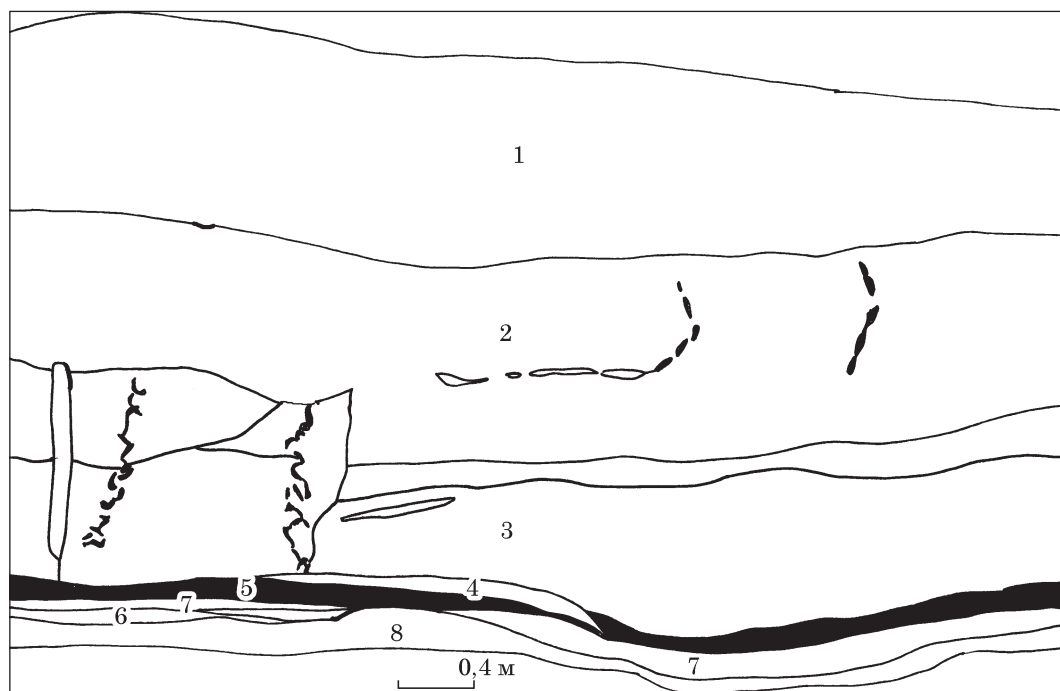

Рис. 9. Ділянка повздовжнього розрізу валу, розкоп 1, 2006 р.: 1 — горизонт XIX—XX ст.; 2 — другий будівельний період валу (XII ст.); 3 — перший будівельний горизонт валу (друга половина X — початок XI ст.); 4 — шар похованого дерну; 5 — горілий шар; 6, 7 — горизонт поселення (середина X — початок XI ст.); 8 — горизонт оранки

Рис. 10. Ділянка повздовжнього розрізу валу, розкоп 1, 2006 р.

X — початок XI ст.) використання двозубої сохи (2002, с. 197). На думку В. Самойлова, у Старій Русі таку соху використовували як знаряддя інтенсивної агротехніки для підси-

лення обробки «старих» орних ділянок, що пов'язано з виникненням зачатків парової системи в околицях міських центрів (2013, с. 106). Можливо, так само можна поясни-

ти використання двозубої сохи на території майбутньої чернігівської фортеці. Можна також припустити, що ділянку поля систематично використовували під оранку доти, доки на неї не поширилась поселенська забудова. Надалі (не пізніше початку XI ст.) на місці цієї забудови була споруджена лінія фортифікації (Казаков, Черненко 2007). Не виключено, що її появі передував період запустіння, оскільки насип валу підстилав прошарок похованого дерну (рис. 9; 10).

Сліди оранки, відкриті на ділянці Окольного граду Чернігова у 2010 р. (рис. 1) збереглися на поверхні материка вздовж внутрішнього краю оборонного рову (Черненко, Казаков 2010, с. 7, 8, 13). Їх вдалось зафіксувати на площі 6 × 2 м. Це окремі уривчасті, з нерівними краями паралельні борозни завширшки до 10 см завдовжки до 1 м (з півночі їх прорізав рів, з півдня — теплотраса), що протягнулись у напрямку північ—південь, з незначними відхиленнями. Перетин борозн був нечітким (підтрикутний?), заповнення утворював слабогумусований світло-сірий супісок. Таким чином, загальний характер слідів оранки відрізнявся від зафіксованого на території чернігівської фортеці. За своїми характеристиками рештки оранки на території Окольного граду наближені скоріше до тих, які зазвичай пов'язують з використанням рала з одним наконечником (напр.: Георгієвський розкоп 1 у Старій Русі; Самойлов 2013, с. 102).

Безпосередньо над горизонтом оранки простежувались залишки городень оборонного валу. Вони збереглися на висоту до 0,5 м і були заповнені переважно шарами переміщеної материкової породи. Лише у їх нижній частині вирізнявся прошарок гумусованого ґрунту (так звана «зворотна стратиграфія»). У засипці городень містились окремі фрагменти гончарних горщиків з манжетоподібними вінцями, що дозволяє датувати появу валу і, відповідно, орного поля, що йому передувало, часом не раніше другої половини X — початку XI ст. Виходячи зі стратиграфії, можна також припустити, що до початку будівництва більш чи менш виразний культурний шар на цій ділянці не встиг сформуватись. Порівняно нечисленні сліди орного знаряддя дозволяють також припустити, що функціонування поля було нетривалим. Не можна виключити, що у цьому випадку оранка була безпосередньо пов'язана з підготовкою (вирівнюванням або трасуванням) поверхні перед будівництвом валу, як було, за припущенням А. Губайдуліна, у західній частині Болградського городища (2018, с. 301, 302). Утім вірогідніше існування орного поля (покинутого?), яке використали для улаштування фортифікації як зручнішу (рівну, вивільнену від лісової рослинності).

ЛІТЕРАТУРА

- Веремейчик, Е. М. 2008. Пирофилитовые пряслица из сельских поселений черниговского Полесья. *Научные записки з української історії*, 20, с. 339-375.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°.
- Громов, Г. Г. 1958. Подсечно-огневая система земледелия Новгородской области. *Вестник МГУ*, 4, с. 141-152.
- Губайдулин, А. М. 2018. Типы средневековых древо-земляных оборонительных сооружений и способы их возведения. *Поволжская археология*, 2 (24), с. 297-306.
- Еремеев, И. И. 2019. К вопросу об аграрной скандинавской колонизации в Восточной Европе в раннем средневековье. В: Виноградов, Ю. А., Васильев, С. А., Степанова, К. Н. (ред.). *Прошлое человечества в трудах петербургских археологов на рубеже тысячелетий (к 100-летию создания российской академической археологии)*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, с. 324-347.
- Казаков, А., Черненко, Е. 2007. Черниговский детинец IX—XIII вв. в свете новых археологических материалов. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, с. 119-125.
- Коваленко, В. П. 1988. Основные этапы развития древнего Чернигова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 22-33.
- Коваленко, В. П. 1990. К исторической топографии черниговского детинца. В: Толочко П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Киев: Наукова думка, с. 15-23.
- Коваленко, В. П. 2007. 1300 чи 1100? В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, с. 21-30.
- Конечный, В. Я. 1989. Некоторые вопросы исторической географии Новгородской земли в эпоху средневековья. *Новгородский исторический сборник*, 3, с. 3-19.
- Краснов, Ю. А. 1987. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археология УССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 446-455.
- Кравченко, Р. А. 2017. Археологічні комплекси X — початку XI ст. з городища Замкова Гора у Новгород-Сіверському (за матеріалами досліджень 2014—2015 рр.). *Археологія*, 1, с. 80-87.
- Макаренко, М. 1929. *Чернігівський Спас: Археологічні дослідження р. 1923*. Київ: ВУАН.
- Макаров, Н. А., Шполянський, С. В., Долгих, А. В., Алевинская, А. С., Лебедев, Е. Ю. 2014. Собор на пашне: культурный слой и пахотный горизонт под

церковью Бориса и Глеба в Кидекше. *Российская археология*, 2, с. 50-65.

Моця, О. П., Томашевський, А. П. 1997. Просторові та еколого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автунічі. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 1, с. 28-42.

Мурашєва, В. В., Нєфєдов, В. С. 2002. Сошники из Гнєздова. *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, 16: Материалы научной конференции, с. 187-199.

Падин, В. А. 1969. Раскопки поселения в урочище Макча близ Трубчевска. *Советская археология*, 4, с. 208-218.

Петров, В. П. 1968. *Подсечное земледелие*. Киев: Наукова думка.

Петрашенко, В. А. 1992. Керамика IX—XIII вв. Среднего Поднепровья. В: Плетнєва, С. А. (ред.). *Древнерусская керамика*. Москва: ИА РАН, с. 7-22.

Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Свод археологических источников, Е1-25. Москва: Наука.

Самойлов, К. Г. 2003. Следы древней распашки на материке Борисоглебского (XVI) раскопа в г. Старая Русса и некоторые проблемы изучения истории земледелия. В: Мачинский, Д. А. (ред.). *Ладога первая столица Руси: 1250 лет непрерывной жизни*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 79-87.

Самойлов, К. Г. 2013. Археологизованные следы работы средневековых пахотных орудий по материалам исследований в Старой Русе в 2001—2012 гг. *Вестник Новгородского государственного университета*, 73, 1, с. 103-107.

Сарачев, И. Г. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. В. *Северская земля в VIII—начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°, с. 225-236.

Сита, Л. 2003. Орні знаряддя з урочища Коровель біля с. Шестовиця. В: *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів—Шестовиця, 17—20 липня 2003 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 144-147.

Сита, Л. 2005. Орні знаряддя праці із археологічних колекцій Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Каталог. *Скарбниця української культури*, 5, с. 25-33.

Ситий, Ю. М. 2016. Питання ранньої історії Чернігова. *Археологія і давня історія України*, 4 (21), с. 27-33.

Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 284-301.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2005. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2005 р. (вул. Горького 6-А «ВАЛ»)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/226.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2006. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А, «Вал»)*. Розкоп 1. 1. НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/264.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2006а. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А, «Вал»)*. Розкоп 2. 2. НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/265.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2006б. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території*

Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А, «Вал»). Розкоп 3. 3. НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/280.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2010. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. (на розі вул. Курноса та Князя Чорного)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/168.

REFERENCES

Veremeichik, E. M. 2008. Pirofilitovye priaslitca iz selskikh poselenii chernigovskogo Polesia. *Naukovi zapysky z ukrain-skoi istorii*, 20, s. 339-375.

Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slovian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akadempriodyka.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.

Gromov, G. G. 1958. Podsechno-ognevaia sistema zemledeliia Novgorodskoi oblasti. *Vestnik MGU*, 4, s. 141-152.

Gubaidulin, A. M. 2018. Tipy srednevekovykh drevo-zemlianykh oboronitelnykh sooruzhenii i sposoby ikh vozvedeniia. *Povolzhskaia arkheologiya*, 2 (24), s. 297-306.

Eremeev, I. I. 2019. K voprosu ob agrarnoi skandinavskoi kolonizatsii v Vostochnoi Evrope v rannem srednevekov'e. In: Vinogradov, Iu. A., Vasilev, S. A., Stepanova, K. N. (ed.). *Proshloe chelovechestva v trudakh peterburgskikh arkheologov na rubezhe tysiacheletii (k 100-letiiu sozdaniiu rossiiskoi akademicheskoi arkheologii)*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, s. 324-347.

Kazakov, A., Chernenko, E. 2007. Chernigovskii detinets IX—XIII vv. v svete novykh arkheologicheskikh materialov. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv*. Chernihiv: Desnianska pravda, s. 119-125.

Kovalenko, V. P. 1988. Osnovnye etapy razvitiia drevnego Chernigova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernihiv i ego okruga v IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 22-33.

Kovalenko, V. P. 1990. K istoricheskoi topografii chernigovskogo detintca. In: Tolochko P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi. Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernihiv i ego okruga v IX—XIII vv.»*. Kiev: Naukova dumka, s. 15-23.

Kovalenko, V. P. 2007. 1300 chy 1100? In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv*. Chernihiv: Desnianska pravda, s. 21-30.

Konetskii, V. Ia. 1989. Nekotorye voprosy istoricheskoi geografii Novgorodskoi zemli v epokhu srednevekovia. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 3, s. 3-19.

Krasnov, Iu. A. 1987. *Drevnie i srednevekovye pakhotnye orudiia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Kuchera, M. P. 1986. Kерамика. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologiya USSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 446-455.

Kravchenko, R. A. 2017. Arkheolohichni kompleksi X — pochatku XI st. z horodyshcha Zamkova Hora u Novhorod-Siverskomu (za materialamy doslidzhen 2014—2015 rr.). *Arkheolohiia*, 1, s. 80-87.

Makarenko, M. 1929. *Chernihivskiy Spas: Arkheolohichni doslidy r. 1923*. Kyiv: VUAN.

Makarov, N. A., Shpolianskii, S. V., Dolgikh, A. V., Aleshinskai, A. S., Lebedev, E. Iu. 2014. Sobor na pashne: kulturnyi sloi i pakhotnyi gorizont pod tcerkoviu Borisa i Gleba v Kidekshе. *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, s. 50-65.

Motsia, O. P., Tomashevskiy, A. P. 1997. Prostorovi ta ekoloho-hospodarchi aspekty doslidzhen davnoruskoho selyshcha Avtunychi. *Arkheometriia ta okhorona istoryko-kulturnoi spadshchyny*, 1, s. 28-42.

Murashева, V. V., Nefedov, V. S. 2002. Soshniki iz Gnezdova. *Novgorod i Novgorodskaiia zemlia: istoriia i arkheologiya*, 16: Materialy nauchnoi konferentsii, s. 187-199.

Padin, V. A. 1969. Raskopki poseleniia v urochishche Makcha bliz Trubchevska. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 208-218.

Petrov, V. P. 1968. *Podsechnoe zemledelie*. Kiev: Naukova dumka.

Petrashenko, V. A. 1992. Keramika IX—XIII vv. Srednego Podneprovya. In: Pletnyova, S. A. (ed.). *Drevnerusskaia keramika*. Moskva: IA RAN, s. 7-22.

Rusanova, I. P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI—IX vv. mezhdu Dneprom i Zapadnym Bugom*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-25. Moskva: Nauka.

Samoilov, K. G. 2003. Sledy drevnei raspashki na materike Borisoglebskogo (XVI) raskopa v g. Staraiia Russa i nekotorye problemy izucheniia istorii zemledelia. In: Machinskii, D. A. (ed.). *Ladoga pervaiia stolitca Rusi: 1250 let nepreryvnoi zhizni*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 79-87.

Samoilov, K. G. 2013. Arkheologizovannye sledy raboty srednevekovykh pakhotnykh orudii po materialam issledovaniu v Staroi Ruse v 2001—2012 gg. *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta*, 73, 1, s. 103-107.

Sarachev, I. G. 2000. Tipologiya venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigorev, A. V. *Severskaia zemlia v VIII—nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225-236.

Syta, L. 2003. Orni znariaddia z urochishcha Korovel bilia s. Shestovytsia. In: *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—XI st.: Materialy Mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru (Chernihiv—Shestovytsia, 17—20 lypnia 2003 r.)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 144-147.

Syta, L. 2005. Orni znariaddia pratsi iz arkheolohichnykh kolektsii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V. V. Tarnovskoho. *Kataloh. Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, 5, s. 25-33.

Sytyi, Yu. M. 2016. Pytannia rannoi istorii Chernihova. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21), s. 27-33.

Tolochko, P. P. 1981. Goncharnoe delo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kiev*. Kiev: Naukova dumka, s. 284-301.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2005. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia v 2005 r. (vul. Horkoho 6-A «VAL»)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005/226.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2006. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia v 2006 r. (vul. Horkoho 6-A, «Val»)*. *Rozkop 1*. 1. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/264.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2006a. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia v 2006 r. (vul. Horkoho 6-A, «Val»)*. *Rozkop 2*. 2. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/265.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2006b. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia v 2006 r. (vul. Horkoho 6-A, «Val»)*. *Rozkop 3*. 3. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/280.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2010. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihova u 2006 r. (na rozi vul. Kyronosa ta Kniazia Chornoho)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/168.

O. Ye. Chernenko

BURIED FURROWS OF MEDIEVAL ARABLE IMPLEMENTS IN CHERNIHIV

Evidence of ancient plowing systems known in Scandinavia, Denmark, Italy and Poland was found in North-western Rus on the Rurik hill-fort and Novgorod. Almost always they were dated to the 9th—10th century. Evidence of several arable area, dated by the ceramics of Romny culture to the 9th—10th century, was occurred on the left bank of the Dnieper: in Prorva, near Trubchevsk (Bryansk region, Russian Federation) and Avtunichi in the Chernihiv region. A ploughed area in the northern part of the Chernihiv hill fort was recorded by V. Kovalenko in 1986. Similar traces were recorded by the author in 2005—2006 on the neighboring site at the area of more than 1,500 m². The plough line were visible in the virgin soil as long (up to 10 m) rather narrow (from 2 to 10 cm) and deep (5—10 cm) furrows of triangular cross-section. They were filled by the light grey sandy loam with charcoal inclusions. The furrows overlapped each other perpendicularly forming the dense mesh. Individual double furrows with an internal distance of about 20 cm were also recorded. They are evidence of use of the double plough with narrow sub-triangular points. Judging by the location of the furrows the crosswise ploughing of the field was repeatedly carried out over several years. The horizon above ploughing was dated to the 10th century. This dating was based first of all on the finds of rough thick-walled Rus ceramic vessels with a slightly turned, flaring, flat rims, in combination with single fragments of handmade Romny culture ceramics and a slate spindle whorl. The presence of the plowing system directly before the appearance of settlement also challenges the frequently expressed opinion that earlier layers of the of the Chernihiv hill fort were completely destroyed by later activity. Had that been the case, the furrows would not have survived either.

Keywords: Chernihiv, medieval ploughing area, 10th century, Rus.

Одержано 12.01.2021

ЧЕРНЕНКО Олена Євгеніївна, кандидат історичних наук, доцент; доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів, Україна.

CHERNENKO Olena, Ph. D., Associate professor, T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0627-9095, e-mail: allisscorp@gmail.com.